

ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ

Церковне судівництво в церковних уставах XI і XII віку

(Vlad. Levuckyj — De iudiciis ecclesiasticis in Ucrainorum constitutionibus publicis XI et XII saec.)

I

Церковні устави та церковне судівництво домонгольської доби

Монгольсько-татарська навала, що пересунулася в XIII ст. через українські землі, знищила високу на свій час культуру княжої доби. Внівець обернулися всі культурні надбання цього періоду, а в пожарі наших культурних осередків, себто монастирів загинула майже вся письменська творчість українського духа. Твори — останки цього часу, які заховалися випадком в одному, або другому незруйнованому монастиреви, свідчать про високий уровень релігійно-культурного життя наших предків.

З оставших письм творчої скарбниці домонгольської доби замітні деякі акти, які унагляднують тогочасні умовини церковного життя на наших землях та в приближенні подають обсяг діяльності церкви на різних ділянках. Річ йде про пять церковних уставів домонгольської доби:

- 1) Устав св. Володимира о церковних судах;
- 2) Устав кн. Всеволода Мстиславича Новгородського о церковних судах, людях і торгових мірилах (1125—1136 р.).
- 3) Устав тогож князя церкви св. Івана Предтечі на Опоках¹⁾ з р. 1135.
- 4) Устав Святослава Ольговича, кн. Новгорода Вел. з р. 1137.
- 5) Устав Ростислава Мстиславича, князя Смоленська, з р. 1150 для новооснованої єпископської катедри в Смоленську.

¹⁾ Передмістя Новгороду.

6) Слід згадати ще шестий церковний устав Ярослава, на яким одначе, як на джерелі домонгольської доби, тяжко опиратися, задля його аж надто сумнівної автентичности.

Церковні устави — це короткі змістом привілеї князя даної землі для духовенства, якому він надає означену судовість та достаточні матеріальні засоби для прожиття та виконування важкого завдання у християнізуванні населення його території. Є це рівночасно своєрідні конкордати між церквою та державою. Безумовно, що сьгоднішні подібні акти обговорюють подрібно потреби й умовини сучасности, тому задля своєї точности та виробленої форми є ясніші, однак містять в своїм змісті багато вузший круг ділання, як це його находимо у дволисткових церковних уставах. В них один термін, одно слово — загально сказані, обіймають цілу ділянку судовласти, яка сьогондя творилаб цілу низку постанов конкордату. Мимо своєї короткости щодо форми є вони багаті обсягом церковної влади, а між їхніми рядками вичитуємо цікаві річи історично-культурної вартости та виробляємо собі погляд на правні відносини церкви до держави.

Нерозвинення та неточне зясування поодиноких справ, згаданих в уставах, що позірно виглядає на противорічність з обсягом судівництва державних судів та деякі пізніші вставки — стали в XIX ст. для деяких істориків підставою до заперечення частинної, а навіть повної автентичности уставів.

Цілий ряд закидів проти автентичности більшої части церковних уставів піднесли особливо російські історики II пол. XIX ст. як Голубинський, Суворов, Неволін, доповідаючи деякі з них у своїй гіперкритиці до заперечення автентичности мало не всіх церковних уставів. Нині запримічуємо в історичній критиці немов відворотну філю. Новіші історики церкви та історики права регабілітують автентичність мало не всіх уставів, а навіть у загально досі опрокиданім церковнім уставі Ярослава Мудрого бачать елменти якогось автентичного, але зміненого пізніше документу. Згадати праці Лотоцького про устави Володимира та Ярослава.¹⁾ У сій розвідці годі спинятися над аналізоу

¹⁾ Записки Н. Т. Ш. Т. 138—140 та Ювілейний Наук. Збірник Укр. Унів. в Празі в честь Масарика 1925.

питання автентичности поодиноких церковних уставів, бо до цієї справи посідаємо вже обширну літературу, в яку тяжко булоби щонебудь внести нового. У використуванні змісту церковних уставів будемо опиратися на всіх уставах з виїмком Ярославового, якого автентичности годі боронити. В прочих уставах використаємо ті часті, які нинішня історична критика вважає автентичними. Заки приступимо до зясування обсягу церковного судівництва, що є предметом нашої праці, схарактеризуємо коротко згаданих п'ять уставів, вказуючи як з бігом часу проявляється у них зміна обсягу церковного судівництва.

Пригляньмося проте ближше змістови церковних уставів. Коли устав Володимира короткий, але багатий змістом, бо обіймає щироку юрисдикцію церковних судів без застереження та точного означення поодиноких справ — то оба устави Всеволода вже немов зновелізовані. В них подрібно означено церковну юрисдикцію, яка тут виспеціалізована. Крім того замітні вже тут змагання відібрати церкві великі доходи з опіки над мірами та вагами, як також із торгових домів, що проявляється у відібранні духовенству половини цих доходів. Особливо II устав Всеволода оставляє церкві вже точно означені належності за сповнення духовенством богослужбних функцій при різних торгових нагодах. Устав Святослава Ольговича та устав Ростислава Мстиславича вчисляють докладно десятину, яка приходить церкві із кожної волости так, що можна означити загальну суму доходів духовенства в даних князівствах. Разом з тим маліє або й зовсім зникає судейська влада духовних у справах світського характеру, як нпр. у спадкових справах. У всіх уставах не бракує вставок та підроблення пізніших часів. В уставі Володимира автентичними є лиш 1) надання церкві десятини, 2) обсяг річевої та особової юрисдикції церковних судів, 3) догляд над мірами й вагами, 4) вузьке закляття.

В уставі I. Всеволода за хибною генеальогією його батьків¹⁾ слідує впадаюча ввічі вставка пізніших православічних переписувачів про хрещення Володимира Фотієм²⁾

¹⁾ Ольга, мати Володимира.

²⁾ Слід відкатоличення наших давніх писаних пам'яток пізнішими православними редакторами.

та про прихід до нас і митроп. Михайла „от земля трапезоньския ко Білої Руси граду“ Київу. Ці оба малиб буцімто хрестити „всю Руськую землю“. Ця невдала вставка¹⁾ це пізніший додаток православних духовних, які автора і схизми — Фотія — бажали мати духовим батьком нашого хрещення. Цим бажали вони зазначити непереривну тяглість „православія“ на наших землях, а відкинути якенебудь припущення про зносини нашої держави зі заходом та про вплив його й нашу церкву. Також сьогодня є деяка історична певність твердити, що прийнятих многими перших митрополитів, Михайла та Леонтія, у нас взагалі не було.²⁾

В II уставі Всеволода стрічаємо малі вставки пізніших часів, а саме що Всеволод володів „всю Руською землею“, хоч цього не було, бо вже 1137 р. був вигнаний вічем із Новгороду. Також деякі слова свідчать про пізніші додатки, пр. сукно Ипское, казнь, соблазнь. Устав Святослава ізза своєї короткості та загальности змісту не має вставок.

Останній устав Ростислава Смоленського має при кінці замітнішу вставку про передачу м. Холму церкві Пр. Богородиці та єпископови. Тут мавби князь покликуватися на свого діда Володимира, який дав це місто єп. Симеонові; це місце свідчить наглядно про пізнішу вставку.

Скупі наші відомости про судівництво на Україні до прийняття християнства. Документи пізніших часів³⁾ кажуть твердити, що українське судівництво розвивалося досить живим темпом щойно по прийнятті християнства, змінюючи свій обсяг ділання. В тих часах існували на землях

¹⁾ Фотій помер 891 р., Володимир хрестився 988 р.

²⁾ Поява цих митрополитів в каталюгах київських митрополитів доволі пізна — перший раз у „Книзі Степенній“ та „Софійським Помяннику“. Погоджуючися з думкою проф. Дра Чубатого, перша наша єрархія в Київі представляється ось як: Спершу не було митрополита, лиш єпископ, яким мабуть був Настас Корсунянин, правдоподібно Словянин; аж по нім прийшов перший митрополит Іван з Охриди. Був він мабуть Болгариним та незалежним від Царгороду. По нім щойно прийшов перший митрополит, Грек Теопемпт, а його наслідником був Українець Іляріон.

³⁾ Володимира та його наслідників.

Київської держави ось такі суди:¹⁾ а) княжі або державні суди, яким підлягали свобідні люде, крім церковних, у всіх важніших карних та цивільних справах; б) громадські суди, які судили дрібніші справи карні, а передовсім маєткові в обсягу громади або верви, звідти теж звані вервними судами; в) приватні суди, що їм підлягали закупи, невільники та їхні діти; суддею був пан; г) по хрещенні України приходять до значіння церковні суди, одержуючи широку юрисдикцію. Церковним суддею в засаді був лиш владика землі, що судив в окруженні клироса та з огляду на великі простори наших епархій виручувався владика своїм намісником. Нашим завданням є подати обсяг ділання церковних судів в церковних уставах домонгольської доби.

У противенстві до византійського цезаропапізму, який поставив свою абсолютну волю на напрямні та провідні ідеї грецького духовенства, спрямовуючи його духову творчість для добра загально-державної політики, з ущербком для добра церкви, якої старання о духове добро своїх вірних не все сходяться з інтересами держави, — церква на Україні зберігла свої привілеї, а навіть їх поширила, звільнившись від вмішування світської влади у церковні справи. Українська церква опинилася в посереднім становищі між поневолоною світською владою византійською церквою і свобідною та жадною панування латинською церквою заходу. Наша церква визначувала собі своєрідне існування, взоруючися на східних і західних взірцях. Тут зійшлися та змішалися впливи обох світів, прибравши до того закраску місцевих звичаїв. Ані грецьке насилля світських над церквою, ані жадоба панування латинської церкви не мали в нас місця. В нас церква вміла найти *modus vivendi* у всяких обставинах і чи до влади приходив князь, чит віче і тут і там церква виходила ціло. Причиною такого становища нашої церкви були місцеві обставини, як: часта зміна князів та децентралізація державної влади. Се змушувало церковні круги спиратися більше на громадянство, чим на князя.

¹⁾ гл. М. Грушевський: Іст. Укр. т. III.

Безумовно, що основним джерелом нашого церковного права були грецькі правні кодекси, але у практичній їх пристосуванні на Україні заходили великі різниці вже від самих початків. Обсяг правосуддя наших церковних судів виходив далеко поза границі, зазначені церкви византійським правом; тут черпало наше церковне право багато із західних джерел¹⁾. В Греції всі доходи зі судів йдуть до державного скарбу, в нас духовенство тягне із них великі суми, бо церковні суди мають широку юрисдикцію. Грецькі єпископські суди приймають лиш громадян, що до них зголошилися з якоюсь справою, у нас такого доривочного стану не було; нашим церковним судам підпадають означені категорії людей, стало у всіх справах, як на заході. Строго було заборонено у Византії церковним судам судити справи спадкові²⁾, а в нас, взоруючися на судах заходу, ці справи підлягають церкві, хоч правда недовго.

В нас церква, ставши самостійною, витворює із духовенства одинокий стан, який був в собі замкнений, бо інших окремих станів у нас не було. Силою обставин, а саме ослабленням абсолютної влади князів—церква здобуває собі належне становище, але хоч не піддалася примхам пануючих, то однак не змогла викресати максимум енергії та вибитися по західним взірцям на провідника деколи й державного життя.

Бажаючи стати творчим речником нової релігії, Володимир звертає свої симпатії в сторону духовенства. По нараді з женою Анною³⁾, що красше визнавалася на християнських звичаях, видає князь устав, яким дає церкві широку судейську владу; при тім забороняє всім мішатися в ті суди, або їх нарушувати. Устав цей обов'язує: а) по всіх торговельних осередках (по погостам); б) по всіх осередних містах (по городам); в) по селах — хуторах (по свободах). За те можливість виконання цієї судової влади церкви відноситься тільки до християнської людности, бо Володимир не вважав за відповідне вживати насилля і тому оставляє поганську людність своєї

¹⁾ Торговельні і купецькі зносини з містами заходу; західні по сольства в нас; шлях: Київ—Новгород—Рига; Київ—Регенсбург.

²⁾ Номоканон поправлений Фотієм 8,13.

³⁾ Анна II ж. Володимира, була сестрою Василя і Константина Порфірородних, грецьких цісарів.

держави під княжим, державним правом. Цю уступку князя для поганства вповні оправдується, коли взяти під увагу ту обставину, що поганство було ще пануючим між більшістю населення Київської держави.

Серед дещо відмінних обставини наступає передача церкві судівництва в уставі Всеволода (I). Коли Володимир, як абсолютний володар, сам це переводить, то Всеволод робить це, скликаючи ціле народне зібрання: членів княжого двора, представників адміністраційної влади, народу та духовенства. Покликуючися на грецький номоканон¹⁾, скликає Всеволод нараду представників усіх верстов громадянства Новгороду і тут западає рішення, яке признає духовенству подібну судову юрисдикцію, як в уставі Володимира, однак є вона ближше означена, а навіть в дечому вже обмежена. Зріст значіння громади в Новгороді характеризує ця, скликана князем рада. В ній беруть участь: від княжого двора — князь з княгинею та прибічниками; далі бачимо тут представників військово-адміністраційних — в особах тисяцького і 10 соцьких; самоуправну владу репрезентують два старости, Болеслав та Іваньковський Васята з начальником горожанської охорони, бирицею Мирошкою, а духовенство заступає Новгородський владика в оточенні свого клироса. І так то на цій раді представників усіх верстов новгородського громадянства, під проводом, князя, усталюють обсяг юрисдикції церковних судів.

У всіх уставах церковну судову юрисдикцію можнаби поділити на 3 часті. Існує цілий ряд справ, які судить церковний суд без огляду на особу, яка поповнила злочин чи проступок — назвемо цю ділянку церковного судівництва річевою юрисдикцією церкви. Цілий ряд осіб у всіх справах підпадає під церковний суд — се його особова юрисдикція. Вкінці церква наглядає над мірами та вагами та розсуджує справи звязані з цими торговими установами. Зачнемо від річевої юрисдикції церковних судів.

¹⁾ Було їх два: а) Івана Схолястика із 6 статтями. Були це церковні правила, доповнені світськими постановами у церковних справах (Новелі Юстиніяна); б) невід. автора з 7 статтями; його в 9 статей переробив Фотій. У нас були з початку відомі словянські переклади поодиноких уступів св. Методія — а в цілости прийшов до нас І. Номоканон Схолястина 1299 р. як Кормча книга.

II

Річева юрисдикція церкви

Зі заведенням християнства на Україні засади християнської етики мали стати нормами поступовання християнізованих громад, а порушення основ християнської моралі стало не лиш справою совісті одиниці, але також справою публичною; всяке порушення чи справ віри чи моралі мали бути судово карані. Річ очевидна, одні злочини були вважані за такі та карані судами ще за поганських часів, другі, які в особливий спосіб обиджали християнську віру, чи спеціально християнську мораль, стали аж тепер карати. Та державна влада була сього переконання, що ніхто як церква красше не знає, що є порушенням засад християнської віри та етики, та ніхто красше не зможе тих злочинів викоринити як церква, тому ті всі справи віддає княжа влада в руки церковного суду. Суд єпископа судив всі ті справи без огляду на особу підсудного. Так зродилася річева юрисдикція церковного суду. До таких справ, підпадаючих під прилюд церковного суду, належать: а) всі подружні справи, б) вчинки незгідні з правдами християнської релігії, в) вчинки неприличні, негідні, неморальні, г) цивільні спори між найблизшою ріднею.

**а) Порушення постанов відносно християнського
супружа предвиджують церковні устави
в таких справах:**

1) В справах розводу (распусть, распуски); для цих ділань духовний суддя мав відповідні канонічні відомости та засобами цього знання міг красше впливати морально на їхнє поладнання згідно з законами Христової Церкви, ц. є. нерозлучности супружа. Судівництво в справах розводу та переслідування судово незаконного спільного пожиття це найважніші справи церковної юрисдикції. Ще в II половині XII ст. устав Ростислава, кн. Смоленського вчисляє ці проступки на першому місці: діється це вправді вже на півночі, де християнство поширилося пізніше, як на півдні.

2) Церковний суд судив рівнож справи порушення супружчої вірности (сильное, заставаніе — adulterium). При-

сяга вірности, зложена взаємно супругами при вінчанні, є головною підставою християнського супружа. Християнська церква вже від самих початків свого існування виступає остро проти закоріненої в нас супружої свободи і тому для певнішого і скоршого переведення цієї засади церкви бере духовенство ці проступки у свою судову владу.

3) Справи непорозуміння, сварні, колотнечі, між мужем і жінкою о майно (пошибеньє, пошибалное промежу мужем і женою о животі) могли допровадити до покинення жінки мужем або навпаки. В цьому випадку нарушувано святість тайни супружа, а ще більше ставали вони злим прикладом для других. Однак ці справи швидко переходять під світську юрисдикцію, бо вже не стрічаємо їх між судовластю церкви в II уставі Всеволода та пізніших.

4) Право звільнення від супружих перешкод (*impedimenta matrimonialia*) зі свояками або кривними (в племені іли во сватовстві поймутся) задержала християнська церква свому рішенню від перших початків християнства до нинішніх часів. Устав Ростислава, князя Смоленська називає свадьбу з близькими свояками переступленням закону¹⁾ (роз. християнського) і зачисляє до важких проступків. Ця заборона має свою глибшу основу в порушенні принципу християнської моралі, природного закону (*hottori sauguinis*) та в бажанні церкви запобігти фізичним й умовним недомоганням дітей християнської сім'ї ізза змішання крові близьких свояків²⁾.

5) Поганський звичай поривання жінок був великою перепоною прикладного християнського супружого життя (умичка, уволоч). Суд над цим проступком передається церкві щойно в I уставі Всеволода. Устав Володимира не згадує про це, бо в початках християнства не можна було відразу остро братися до цього звичаєвого права у поганського населення. Більш століття боролося духовенство з тим поганським звичаєм і щойно в уставі Всеволода (в купецькій Новгороді, де були великі впливи чужих куп-

¹⁾ „аще кто поимется чрез закон“.

²⁾ Історія докazuje, що народи, серед яких були дозволені, а навіть законом поручувані супружа з близькими кривними, скоро вимирали, пр. у Фенікійців батько з дочкою, а мати зі сином вінчалися; подібно у Персів: царі Камбіз, Артаксеркс і др.

ців) можна були вмістити в устав на першому місці проти-подружних проступків. Устав Ростислава Смоленського оставляє суд над пориванням дівчат вже світській владі і то довільно: або князь може судити або посадник міста, а єпископ одержує половину грошей із цих кар.

Цей устав віддає церкві ще особну ділянку проступків: двоєженства і насилля. Двоєженство могло бути невластиве (ц. є. самовільний розвід), а саме друге супруже без законного розводу попереднього; і властиве двоєженство, ц. є. життя з двома жінками рівночасно. Тут бачимо, як важко було поганському населенню прийняти засади християнської моногамії, яка була заслугою тільки Христової церкви.

б) Вчинки незгідні з правдами християнської релігії

Христова релігія, подаючи новонаверненим народам відвічні Божі правди, доказані наукою та прикладом Спасителя. — мусіла виступити зі всею рішучістю до боротьби з поганськими повірjami; досить важко прийшлося духовенству на Україні боротися зі сильно закоріненим, повним буйної уяви поганським віруванням народу. Положення наших осель та хуторів серед густих лісів, над рвучими потоками та спокійними ріками витворили в душі нашого предка - поганина цілий світогляд божеських сил. Ця фантазія найшла заспокоєння у витворі безліч буцімто удохочених творинь, які мали б мати провід над силами природи. Вірування в мавки, опирі, відьми, відьмаки, водяники, домовики, в окультани, яких треба було на свій спосіб задобрювати для збереження свого індивідуального фізичного існування та для здобуття матеріяльних благ, стали важким тереном боротьби християнського світогляду. Церковні устами вичисляють досить різноманітні діли цього поганського вірування.

В першу чергу звертаються вони проти: 1) Зносин з нечистою силою (відьство, відьмацтво). Заключалося воно в тім, що легковірний нарід вірив певним особам — ворожбитам, що вони, буцімто обдарені надзвичайним знанням та силою, можуть людям помагати, мовляв, через зносини з нечистою силою. В І уставі Всеволода находимо

в числі проступків цієї ділянки ще й отсі: віру в опирів і чари (потвори і чародіяння) та ворожба, злучена з поганським культом (волхвовање). Мимо завзятої боротьби духовенства з поганськими віруваннями були вони ще за Всеволода практиковані часто, бо мали опору на волхвах, що ставили перепони переходови християнських ідей в широкі маси населення. Чарування одної особи другою, знання та прорікання наперед були в нас потребою й бажанням заспокоїти свою людську цікавість перед невідомим майбутнім. Християнство, вносячи на його місце високі ідеали Божого царства, мусіло багато й сильно напрацюватися у цьому згляді, хоч не всією зовсім викоринити чарів і вороження, які до останніх часів не загинули.

2) Середником, яким духові провідники поганства (волхви і ворожити) швидше й певніше та успішніше здобували довіря мас простолюддя, було вороження зіллям (зелейництво). Знаючи з життєвого досвіду велику силу ділання певних лічничих рослин — помагали ці ворожити людям у многих випадках. Вживали вони при тім відповідних знаків та зашіптувань, вміли в різних обставинах ділати сильніше на волю та викликували серед некритичних мас віру у надзвичайні сили ділання цієї ворожби. Вороження зіллям довгі часи являється актуальним серед нашого народу, ще й до нині. Тому як проступок стрічаємо його у всіх уставах.

Устав Ростислава побіч цього проступку оставляє за церковним судом також убиття в родині на тлі чарів (душегубство), хоч другі убійства все належали до світських судів. Видно, що в тих часах роблено ріжницю між убійствами: звичайним і на тлі чарів. В останнім випадку треба було підсудного (-ну) кромі кари за вбиття вилічити душевно, т. є. від нашептів та замовлювань ворожитів.

3) Велика небезпека для христ. церкви була з боку схибленого розуміння христ. правд, перекручення правд віри і вжиття св. слів на потреби ворожбицтва. Сюди належать три способи закликання, а саме: а) хулення (бляднє) — *blasphemium*; б) зашіптування при вжитті ріжного зілля; в) єретичні вислови — *formalis negatio fidei*.

Тому духовенство, компетентне в цих справах, бере на себе обов'язок осуду цього протихристиянського світогляду, щоби ці ложні засади не були прийняті місцевою людиною за правдиві та не ширилися даліше.

4) В часах боротьби двох світоглядів: поганського та християнського приходило до активних виступів поган, а саме до злорадного нищення предметів, посвячених християнській церкві, їхня профанація та знеславлення святих місць, які згідно з християнською релігією є нетікальні. Устав Володимира і Всеволода зачисляють сюди: а) Крадіж церковних річей (церковная татьба); річі посвячені Божому культові заслуговують на особлившу охорону та пошану. Цих крадіжей dokonувано мабуть із мотивів пустовіря, бо ці річі ставали предметом ділання, перенятого поганським змістом. Крім того всяке порушення власності церкви згідно з церковними законами уважається проступком святотрадіства. б) Частими мусіли бути випадки розбивання гробів та викидування із них трупів, з яких здійснено дорогоцінні одежі та прикраси (мертвеці волочать, мертвечи совлачают), бо в двох перших уставах є про це згадка. в) Сюди належить нищення хрестів на цминтарях і при дорогах (крест посікут). Можливо, що було це цілковите нищення хрестів за намовою волхвів та ворожбитів, яким усувався ґрунт зпід їх ніг через побіду хреста, але можливе є, що воно було тільки частинне. І так: устави Володимира і Всеволода згадують даліше, що відрізувано частину (св-статуй, образів) хрестів. Ворожбити посилають тих, що то до них удаються по пораду, вирізувати якісь знаки на стінах церков, а також самі ворожать, роблячи знаки хреста на певних предметах.

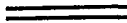
5) Густі та часті були ще традиційні звичаї віддавання почеси ріжним духам, що мали бути оживотворенням природи. Культ лісовиків і водяних мавок, що мали бути духами лісів, озер, рік і ставів, глибоко увійшов в душу поганської людности, яку силою християнізовано. Тому співи, забави, танці в їх честь у зарослях лісів і в кущах над водами при повні місяця, остають й даліше потребою висказання своїх душевних потреб та подяки за ріжні сповнені випадком побажання. Крім цих були ще в практиці молитви під деякими будинками, пр. під клунею (овином), мабуть як

просьба охорони їхнього господарського дорібку із поля. Вірування ці перейшли так глибоко в кров народу, що стали темою народньої творчості і дійшли до нас у формі пісень, переказів, повірок і т.п., та у змішаному погансько-християнському виді таких постатей, як Івана Купала, Іллі-Громовика і других. З тими звичаями рівнож боролася Церква при помочі своїх духовних судів.

6) Карними вчинками, звязаними зі зневаженням релігії та моралі, було збещення св. місць¹⁾ через впровадження до них звірят (скот іли пси іли птахи введеть). Устав Володимира робить застереження, що не можна такого робити без оправданої конечности (без велики нужи). Мабуть духовенство робило в початках деякі полекші і злагіднення кари за цю провину, яка в поганському розумінні нею не була. Однак вже устав Всеволода видає в цій обставині загальний заказ для всіх, без ніяких застережень та виїмків.

7) Знеславлення Божого храму (или что неподобно в церкві подієть) якимнебудь способом уважалося нарушенням християнських святощів, бо такі вчинки причинювалися до знеславлення церкви, а як карні звязані з обидою релігії і моралі у випадках, де вимагалося релігійного впливу, мусіли стати предметом церковних судів княжої доби. Світські суди ще й досі у християнських державах карають за такі провини, а духовна влада у випадку великого знеславлення святого місця замикає церкву до часу нового посвячення.

(Докінчення буде)

¹⁾ церкви, молитовниці.

ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ

Церковне судівництво в церковних уставах XI і XII віку

(Vlad. Levyckij — De iudiciis ecclesiasticis in Ucrainorum constitutionibus publicis XI et XII saec.)

Річева юрисдикція церкви

(Докінчення)

в) Вчинки неприличні, неморальні, обиджуючі людську гідність.

До них належали в першу чергу:

1) Побиття батька або матері дітьми: сином або дочкою (отця іли матер бєт син іли дчи) — значить переступлення й нарушення IV Божої заповіді — знаходиться також в числі проступків, переданих Володимиром духовному судови. Деяке поширення обсягу цих справ стрічаємо в I. уставі Всеволода, бо під цю рубрику втягнуто ще зневаження свекрів невісткою (или сноха бєт свекров). Що цього додатку не находимо в уставі Володимира, то можна це об'яснити в той спосіб, що жінка в початках християнства, будучи ще під вражінням поганського звичаю поривання, не підносила великого голосу в родині мужа, що аж пізніше степенується під впливом християнських понять про рівність мужчини та жінки. Віддача цієї провини під церковний суд мала на меті моральний вплив церкви на схристиянізовані вже родини.

2) Устав Ростислава передає церкві нову справу, а саме: бійку між двома жінками, які опісля хочуть судовою дорогою доходити своєї кривди. Переведення розправи перед церковним судом мало на увазі відповідними карами і моральними доганами відстрашити жінок від тих провин. Згадані проступки довгі часи остають предметом юрисдикції церковних судів, а й пізніше державне судівництво карає ці провини церковними карами.

3) Б і й к а, що кінчилася звичайно кусанням зубами спорячих між собою (зубояжа). Таке неприличне поступовання уважалось тоді негідним духа лицарських людей,

які заходять непорозуміння мали рішати по лицарськи мечем, а не зубами. При тім було це кусання сполучене з метою наврочити того, кого кусалося; задля цієї обставини такий проступок уважалося забобоном і він попав в обсяг компетенції церковних судів.

4) І. устав Всеволода розширений в тому напрямку, що обіймає ще окремих відділ вчинків неморальних, до яких князь зачислив: а) протиприродні вчинки скотоложства (кого застанут со четвероногою); б) покинення дівчиною своєї незаконної дитини (дівка дитя поврже): тут належить вкінці в) ще один проступок, а саме: коли у спорі між двома мужами жінка одного вхопить другого за неприличне місце (два мужа імуться бити, єдинаго жена іметь за лоно другаго, роздавить).

Згадані вчинки, противні поняттю і засадам християнської моралі, найшлися як провини щойно в уставі Всеволода. Мабуть досі оставали вони безкарно; хоч з другої сторони не лишений припущення погляд, що саме в Новгороді стали вони частими та мали відємний вплив на місцеву людність - зі сторони чужинців-купців ріжної моралі, які в тих часах були так частими гостями Новгороду.

г) Деякі цивільні спори між найблизшою ріднею

В двох перших уставах також деякі справи чисто світського характеру признано церковним судам, а саме: спори родинні між братами і другими дітьми о спадщину (братія или діти тяжутся о задниці). Мабуть духовенство мало тут остільки судейську владу, оскільки в цих спорах розходилося про нарушення авторитету померших родичів, себто їхньої останньої волі та ходило о моральний престиж християнської родини. Ці вчинки підлягали спершу на заході також церкві, однак у Византії було заборонено церкві ними займатися. Можна прийняти, що в нас, в початках, спори о наслідство підлягали церковним судам, одначе в скорому часі переходять вони під світську судовість.¹⁾

¹⁾ Голубинський, ор. сіт. твердить, що вони ніколи у нас не підлягали церкві; однак в Руській Правді, §117 (карамз. список) є внарізно сказано: „аще пред князем“ - зн. оставляється волі спорячих йти з тими справами або до княжих судів або до церковних.

Та всетаки відносно особливих спадкових випадків I. устав Всеволода, покликуючися на номоканон, передає їх духовенству, а саме: справи вінування дітей III і IV подружжя. Згідно зі загальною тоді на сході прийнятним поглядом, діти III і IV подружжя уважалися незаконними. Був це зовсім хибний погляд східних каноністів, які на потвердження своїх думок покликувалися навіть на св. Письмо, немовби вже III і IV подружжя було в християнстві недозволене, наводячи деякі цитати, що не мали ніякої звязи з цією справою. Задля цього повсталала боротьба між каноністами сходу і заходу, яка тревала довший час.¹⁾ Тому, що в той час не була ця справа ще вирішена, Всеволод, придержуючися грецьких джерел, передає такі справи церковним судам. І так по постановам його уставу з а г а л ь н а н о р м а звучить: дітям III і IV подружжя дати таку частину майна, яку світські суди признають дітям незаконним. Цим самим узнавалося їх й на далі незаконними та обнижувалося їх уділ у спадщині по родичах. У в и ї м к о в и х в и п а д к а х, якщо остався більший спадок, тоді згідно з уставом церковні суди мали признати відповідну частину для тих дітей. Чому Всеволод передає церковним судам ці справи? Як ми бачили висше прийняв, він в основу погляди грецького церковного права, бо навіть наводить в уставі ось які аргументи: а) ці діти не підлягають світським судам²⁾, яко покидки суспільности віддані під опіку церкви; б) загально прийнятий закон вважає їх незаконними, мовляв, вони походять дорогою гріха з людської немочі через III і IV шлюб³⁾; в) вкінці церква не уділяла цим шлюбом благословення, хоч вінчала.

Кінцевий уступ цього уставу передає церкві також спори о спадщину між дітьми, які походять від родичів, що заключували кілька супруж. Тому, коли є більше дітей кількарязового подружжя, а між ними приходить до спору задля спадщини по спільних родичах—рішає Всеволод своїм

¹⁾ Справа визант. цісаря Льва VI Мудрого, який задля заключення IV подружжя відкликався до Риму; патр. Микола Містик осудив за це цісаря.

²⁾ „От закона отлучені суть“.

³⁾ „А сія случатюся чоловіку по гріхом, іже єсть їх обдержити немощ, занеже суть прелюбодійніи, а не Богом благословеніє“.

уставом цю справу ось як: Якщо предметом є спір о спадщину між дітьми I-го та III-го і IV-го подружжя, то: а) коли є велика спадщина — тоді належить дати дітям III і IV подружжя якунебудь частину спадку, згідно з присудом церковного суду; б) колиж спадщина мала — тоді дати їм таку частину, яку приписував світський закон, що нормував спадкові справи дітей, зроджених рабинями. Згідно з цим законом діти рабині ставали вільними, в доказ чого хлопці (відповідно до майна) одержували по коневі зі всіми приборами, зн. ставали комонниками.

В закінченню наводить устав постанову грецького права про спадщини дітей I і II подружжя. Однак у нас Руська Правда знає відмінні норми поступовання. Згідно з грецькими законами, оставше по родичах майно йшло на розділ по рівній частині всім дітям (за те в нас дівчата не наслідували майна, а лише брати мали обов'язок їх вивінувати); б) колиб сестра поблудила, в доказ чого є певні свідки, тоді не одержувала нічого: в) але, якщо братя ради майна оклеветали сестру в поганому проступкові і це вийшло на яву—тоді мали бути покарані смертю (каменієм да побієн будет). Однак у нас, як звісно, взагалі не було кари смерті. Передання справ спадщини дітей III-го і IV-го подружжя лиш церковним судам мало мабуть на меті усунути можливість противних рішень між світськими і церковними судами на Україні в тих справах. Уважані незаконними діти III і IV подружжя зачислювано до категорії людей, позбавлених правної опіки та гірших суспільним становищем; а що Церква мала вже у своїй опіці подібні категорії людей¹⁾ — перебирає під свій суд також справи цих дітей. Церква, маючи обов'язок морально впливати на прикладне християнське семейне життя, хотіла наче запротестувати проти тих шлюбів і через пониження дітей в законности дати відстрашаючу острогоу тим, якіб хотіли 3 і 4 раз заключати супруже. Крім того духовенство не погорджувало доходами із цих судів. Що в уставі Всеволода князь-законодавець сприяє тут духовенству, є певне, впрочім князь мав також приклад доброго розсуджування духовенством поручуваних йому завдань. Однак з другого боку

¹⁾ Про що буде низше.

насувається нам питання, звідки взявся цей уступ про кару смерті, якої в нас не було, та ціле переплутання кінцевої частини уставу. Годі припустити, щоби Всеволод не був обзнакомлений зі староукраїнським карним правом. Мабуть цей виїмок з грецького номоканону є пізнішою невдалою переріркою та пробою закріплення за церквою всіх спадкових справ, які майже увесь час на наших землях належали до світських судів. Зріст громади та відбирання Церкви судейської влади у справах світського характеру мабуть спонукало духовних пізніше вставити живцем виїмок з грецького номоканону на попертя своїх прав до сього рода юрисдикції, однак досить невдачно.

II Особова юрисдикція церкви

В попереднім розділі йшла бесіда про річеву юрисдикцію церкви — себто, що було предметом церковного судівництва. Тепер слід застановитися, хто був підметом судейської влади церкви, які то особи фізичні, чи правні виступають в церковних судах. Головно три устави займаються цією справою, а саме Устав Володимира, і Всеволода та Ростислава Мстиславича. Два перші вичисляють ширший ряд фізичних і правних осіб, що підпали під суд церкви; зате в уставі Всеволода деякі особи перестають бути підлеглими цим судам, а на їхнє місце приходять нові категорії підсудних. Останній устав Ростислава признає за церковним судом вже тільки фізичні особи, себто у вузшій значінню церковних людей та ізгоїв.

а) Фізичні особи церковної судової юрисдикції

Дві категорії людей підлягали юридично церковним судам. 1) До першої зачислимо світських людей, що як християне, у певних проступках морально-релігійної закраски були передані церковній судовій владі. Подрібніше про них була мова при річевій юрисдикції. 2) Другу категорію, себто властиву, становлять т. зв. церковні люди в ширшій розумінню.

До них мусимо зачислити в першій мірі всі духовні особи; але належали сюди також світські люди, які були в

усім зв'язані з церквою, бо вони звичайно жили на території церковних дібр та були на удержанні церкви, або її добродійних установ (шпиталів, гостинниць і т. п.). Сюди причислювалися також, крім згаданих, всі безпритульні особи, чужинці та особи викинені зі своїх попередніх середовищ (ізгої). Церква мала святий обов'язок заопікуватися в тих часах тими людьми, голосячи й ділом високі засади Спасителя.

Церковні люди в усіх справах підлягали церковному судівництву¹⁾. Це бачимо із двох перших уставів, а останній особливо підчеркує підлеглість тих людей свому єпископови.

В першу чергу згідно з уставами підлягає церковним судам: духовенство світське і монаше з родинами та церковною обслугою.

1) Зі світського духовенства вчислено: священика з родиною (поп, попович, попада і їх діти) і діякона з родиною.

2) З монашого: ігумен, чернець, ігуменя, черниця²⁾.

3) Попович в уставі Володимира входить у родину священика та як такий без всяких застережень вчисляється до церковних людей. I. устав Всеволода не узглядає цього, бо виходить із засади, що син священика повинен продовжати стан батька і тому зачисляє поповича, який не вивчився грамоти, до людей, викинутих зі середовища священичого стану — ізгоїв, що лиш із милосердя підпадають під правну залежність церкви. Загалом всі члени родини священика та діякона будьто цим, будьто другим титулом стоять під правною охороною церковної влади.

4) До крилоса, це є до людей живучих з доходів церкви причислено церковний причот; входить тут: а) про-

¹⁾ Випадки непорозумінь між людьми церковними і світськими були вирішувані мішаним судом (обчій суд), в якому засідали по половині представники духовної і світської судейської влади. Цим запобігало духовенство покривдженню церковних людей світською владою.

²⁾ На Україні перші знані монастирі біля р. 1035 за Ярослава Мудрого: монастир мужеський св. Юрія (князя) і жіночий св. Грини (княгині); були це т. зв. княжі монастирі. Назви ігумен, ігуменя прийшли до нас із Греції.

скурниця — був це окремий уряд жінок, які пекли проскури, що їх заздно треба було свіжих на вирізування частиць на освячення при кожній Службі Божій. б) свіщегас¹⁾—згаданий тільки в I уст. Всеволода—мав догляд над церк. світлом та порядкуванням у церкві.

5.) Лікарі (лічець), яких тоді було мало, уважалися великими добродіями, що жертвують своє знання й уміння та працюють безінтересовно з гуманних оглядів для ратування здоровля людей. А тому, що лічниці, шпиталі та доми-приюти, як правні особи, були під опікою та керуванням церкви, мусіли й лікарі як люде там заняті, підлягати й зачислятися до церковних людей. Однак вже устав Всеволода не згадує про лікарів. З цього висновок, що за Володимира лікар при своїм обмеженім знанні був помішником за „добре слово“ і підпадає ще церк. судам. Однак за Всеволода зі зростом культурних впливів заходу з Новгороду та зростом лікарського знання — лікування стає самостійною професією — отже лікарі усуваються зпід категорії церковних людей і зачисляються до світського стану, маючи кращі доходи, як передше.

6.) Осібну частину особової юрисдикції становлять люде, які задля свого нещасного суспільного становища заслугували передусім на милосердя й охорону церкви. Були це т. зв. прошеніки, т. є. особи, які в подяку за чудесне вилічення із важкої хвороби посвячувалися на службу церкві. Її, що голосила Христові засади любови ближнього, випадало взяти цих людей у свою опіку. Тому, що не було других установ, якіби занялися ними, перебирає їх церква у своє піклування, а з тим і в юридичну залежність. Цей звичай як закон увійшов в устав Володимира, але вже у Всеволода немає згадки про прошеніків. Зноваж Ростислав при основанні смоленської владичої катедри віддає їх судам церкви на виключну власність з виразним застереженням, що ніхто не має права їх судити, тільки церква. На їхнє удержання призначає князь доходи зі судових карт та з вбиття, а в натурі частину другої данини, ц. є. кунами і медом.

¹⁾ Наш паламар.

7) З вдяки за відпущення гріхів багаті люди звичайно перед смертю дарували волю одному зі своїх рабів. Таких щасливців жертвовано церкві за „спокій душі“ їх давнього господаря; а що були це люди позбавлені родини а ма йна, оселяла їх церква на своїх посіlostях і за певний, низький чинш-оплату, управляючи частину церковної землі, удержувалися вони тим способом при життю. Ці п у щ е н и к и або з а д у ш н і л ю д и, зрозуміло, підпали під юрисдикцію церковних судів.

8) В парі з поширенням християнства на наших землях йде також зріст добродійних установ, які вже за Всеволода приймають до себе особливо нещасних калік: сліпців і хромих (сліпець і хромець). Такі нещасливці находять стале приміщення в церковних домах (прим. приютах Новгороду, де їх мусіло бути більше) та підпадають під суд церкви.

9) По змозі більших матеріальних засобів, а також з морального обовязку, поширює духовенство за Всеволода свою добродійну діяльність та приймає під свою владу ще людей, особливо лишених без усякої опіки. Були ними :

а) паломники, б) чужинці (странники), в) вдовиці та г) ізгої.

а) Люде, які з релігійних мотивів відвідували святі місця та церкви, ц. є. п а л о м н и к и, силою обставин тодішних часів ставали на час свого паломництва під благодійною опікою духовних. З віддачі цих людей під юрисдикцію церкви за Всеволода вносимо про зріст християнської релігії на наших землях до тої міри, що відбувалися вже часті відвідування святих місць та церков посторонними людьми.

б) Церква за Всеволода о п і к у є т в с я ч у ж и н ц я м и. Тому, що вітчизна чужинця в тих часах не піклувалася своїми гро мадянами в чужій державі, передає Всеволод церкві догляд та опіку над ними маючи певність, що духовенство виявється бездоганно із цього доручення. Певне, що тут треба мати на увазі чужинців-духовних, які заїзджали до нас, а також чужинців-світських, що заночували в церковних заїзних домах, а тим самим підлягали на час свого пробування судови даного єпископа. Не треба вчисляти тут чужинців-нехристиян, ані тих кольоній чужинців-християн, що судилися у нас своїм власним судом, отже мали свої правні заступництва¹⁾.

в) По відумертю мужа оставалася вдова нераз із дрібними дітьми. Староукраїнське право (Руська Правда) не надавало вдові опікуна, як довго вона не виходила вдруге за муж. Заступаючи дітям батька, керувала вона всім діточим майном та була вповні відповідальною перед світською владою за прогайнування дітчого майна. Однак як виходила вдруге за муж, діти одержували опікуна, який із управи майном мусів здати рахунок, коли діти доростуть²⁾. Рішенням І уставу Всеволода бере духовенство вдовиці в опіку. Церква мала тут на меті охоронити вдовицю без опікуна від кривд других людей, стати для неї та сиріт опікуном та запобігти евен, неморальному життю повдвілої. При тім, стаючи опікуном її дітей, брала церква у своє завідування остале майно, вживала його совісно на удержання та виховання дітей яким віддавала його без нарушення, коли діти доросли. Цею постановою церква сповняла подвійне і важке завдання: охороняла вдови від кривд та чувала над їх моральністю, а з другого боку совісно завідувала майном сиріт.

г) Люди, які задля різних, будьто нещасних, будьто випадкових обставин втрачали звязок зі своїм попередним середовищем, зі станом, з якого вийшли, звалися і з г о я м и. Тип цих людей змігся особливо в часах Всеволода³⁾ до того ступня, що треба було комусь поручити нагляд й опіку над ними. Віддано їх церкві, бо тільки вона могла ними як слід заопікуватися, маючи до того моральні і матеріяльні засоби. До ізгоїв причислено ось таких людей: а) сина священника, якщо не навчився грамоти та не став священником, бо згідно з поняттям тих часів син повинен був продовжати заняття свого батька (попов син грамоті не уміє). б) Раб, що викупився із неволі, або відслужив певний час, на який був запродався (закуп), не міг собі найти пристановища і тому причислено його до ізгоїв, а тим самим підпадав він у повну зависимість церковної юрисдикції (холоп із холопства викупиться). в) Купець, що через неща-

¹⁾ Купці-чужинці у наших торговельних осередках.

²⁾ М. Грушевський — Іст. Укр. т. III.

³⁾ В часах т.зв. „Княжої крамоли“, коли то дуже швидко змінiali князів на їх столах.

асливий випадок¹⁾ нараз втратив ціле своє майно й задля цього ставав одного дня жебраком, з милосердя находить опіку в церкві (купец одульжастъ) та підпадає під судівництво церкви.г) Четвертим родом ізгойства уважалось: осиротіння князя. Право насліддя княжого стола мав той князь-сирота якого батько вмираючи засідав на котрім княжім столі. Колиж він умер, не будучи ніколи володарем якого князівства, тоді син його випадав із черги насліддя та оставав без правної опіки. Таких князів-сиріт зачислили також до ізгоїв та і уставом Всеволода віддано під судівництво церкві (аще князь осиротієтъ). Бувші поповичі, викуплені раби та збанкротовані купці громадянства, через спільне співжиття та однакове положення на церковних землях, втворюють з часом певну категорію осіб затративши попередні ріжниць. Осідаючи на церковних землях стають ізгої осілим елементом та попадають у приватну зависимість церкви, ставши оселеними людьми на її землях. Князі-ізгої у другім поколінні йдуть служити в княжу дружину.

Устав Ростислава передає церкві два села, Дросінське та Ясінське, з осілими на їх землях ізгойми. Притиснені бідю до крайности стають ізгої добрими господарями. При передачі обох згаданих сіл згадується про гарні сіножати з богатими у віск та мід пасіками, рибні озера, добре управлені городи з ріжною яриною й тетеривники²⁾.

В той спосіб церква найкраще розвязала важке питання ізгоїв.

II Правні особи церковної судової юрисдикції

Крім ріжних категорій фізичних осіб одержує духовенство силою церковних уставів у свою судову владу також нагляд та опіку над правними особами, як монастирї та добродійні інституції.

1) В першу чергу підлягають церковним судам монастирї, як інституції, зі всею прислугою. Приняття христіянства Володимиром сталося в часи розквіту монашества у Візантії, але монастирї були в нас зорганізовані щойно-

¹⁾ Пр. вогонь, затоплення корабля з товарами, банкруцтво і т. п.

²⁾ Місця, приладжені на ловлення птиць.

Ярославом Мудрим¹⁾: були це т. зв. княжі монастирі. Пізніше повстають й інші монастирі, що стояли вище від княжих способом життя та заняттям монахів²⁾). У нас монастирі все підлягали єпископам, бо тоді не було різкого розділу монашества від світського духовенства у сьгоднішньому розумінні. Єпископами ставали в нашій церкві звичайно ті, що передше проживали довше в монастирях, які були підготовкою гідних на владичу катедру осіб.

2) До обслуги в лічницях і шпиталях треба було людей повних посвяти та любови й терпеливості для хорих. Церква мала під своєю владою на повному удержанні людей, що могла вжити їх до важкої шпитальної праці, а самі духовні могли належно виконати нагляд над хорими. Також не було тоді світських лічниць, тому церква бере в заряд й на удержання лічниць та шпиталі, а судову юрисдикцію розтягає не лиш над лічницею як інституцією, але також і над всіми хорими на час їхнього перебування на лікуванні в лічницях.

3) Виходячи зі становища християнської засади: подорожного в дім прийняти — задля браку заїзних домів духовенство устроює при церквах гостинниці для проїжджаючих гостей. На їх приміщення мало воно вільні забудовання і прибудовання біля церков. У Візантії духовенство мало приватно-церковні гостинниці для духовних подорожних, але не мало таких для всіх подорожних. Також у Візантії ніколи не підлягали церковним судам всі особи, що перебували в часі своєї подорожі у церковних гостинницях. Можна припустити, що в нас задля браку приватних гостинниць духовенство мусіло перебрати на себе обов'язок завідування ними, але не без того, щоби воно не взорувалося на західних подібних установах, бож найчастішими гостями в цьому періоді були в них чужинецькі західні купці — норманські, німецькі, рижські і другі.

Такі заїзні доми (страннопріємници) як інституції, а також всі купці та путники знаходилися в часі свого перебування в них під церковною юрисдикцією. Тому, що

¹⁾ Перша вістка біля 1037. р.

²⁾ Про них згадує літопис, що заложено їх (князі) „не ради молитьв б'дінія і слез, але ради богацтва“.

духовенство мало у своїй юрисдикції також нагляд над правильністю мір та ваг — такі заїздні доми були в цьому випадку місцем переговорів та контрактів між купцями. Тут можна було одержати потрібні інформації відносно купецьких справ ріжного характеру. Зачислення заїздних домів під церковну юрисдикцію це без сумніву вплив західного церковного права.

III Церковний догляд над правильністю мір і ваг

Крім річевої та особової юрисдикції одержує духовенство силою уставу Володимира догляд над мірами і вагами. Князь покликується в уставі на цю обставину, що це управління має церква від непамятних часів¹⁾. І дійсно зі старозавітних левітів перейшов цей нагляд на християнське духовенство на заході Європи. У Візантії нагляд над мірами та вагами не належав до церкви, а тимбільше доходів за взірцеві мірні знаряди духовенство ніколи там не побирано. Був у Візантії час, в якому у прибудованнях церкви перехувалися міри, однак вони оставали під світським зарядом²⁾. У нас було навпаки. Вже від початку одержує духовенство від наших князів цю компетенцію, однак у скорому часі задля великих доходів із неї змагається боротьба в торгових осередках, як в Новгороді і др., ограничити церкву в цій владі, що зі зростом сили віча вповні вдається. Юрисдикція церкви в нагляді на мірами і вагами прийшла до нас зі заходу via Новгород, а також шляхом Київ—Регенсбург, бо на заході міри і ваги підлягали провірці та опіці духовенства. Тому й Володимир передає духовенству нагляд та заряд над усіма городськими і торговими мірами та вагами. В уставах читаємо про 1) міри вміщення, ц. є. міри сипких річей (спуд-діжка), 2) тягарці, себто міри важення (ставила), 3) правильність самих ваг (свіси).

Крім християнської традиції в передачі церкві цієї юрисдикції мав Володимир на увазі рівнож практичний бік справи, а саме обставину, що церква певніше буде збері-

¹⁾ „Іже искони установлено есть“.

²⁾ Новела ц.с. Юстиніяна 128, гл. 15.

гати перевозразкові міри та буде краще провірювати справедливість вживаних торгових мір, які переховувалися в торгових домах біля церков. Признаючи цей привілей за духовенством, Володимир зобов'язує його берегти правильності тих мірних знарядів, а саме їх ні побільшувати, ні поменшувати. За невиконання цього князь ставить перед очі відвічальність, рівну совісти священика за повірені йому душі, себто важку кару на тамтін світі.

І устав Всеволода також признає за церквою цей нагляд. Покликуючися на привілей, признаний Володимиром Десятинній церкві та на якусь грамоту, яку Володимир привіз, рішає Всеволод передати подібний нагляд духовенству церкви св. Софії в Новгороді. Та тут заходить вже велика різниця між обсягом цієї компетенції в обох уставах. Боротьба, яку провадили купецькі круги Новгороду з духовними відносно відібрання церкви нагляду над мірами та вагами, а головно тих великих доходів із цього управління, доводить до поділу доходів на дві частини. Тому й Всеволод передає нагляд над мірами і вагами по половині: церкві й управі міста. Зріст значіння громади в Новгороді дійшов у часах Всеволода до високих границь, тому хоч духовенство вимогло на князеві признання давних привілеїв, однак мусіло половину доходів відступити городській управі. Всеволод не міг легковажити голосу Новгородян, мусів з ними числитися, щоби не прийшло до спору, який звичайно кінчився для князя прогнанням зі стола¹⁾. Всежтаки духовенство мало в Новгороді великі впливи, бо мимо противних напрямків одержує половину доходів, а також в часті завідує великими торговими складами при церкві св. Івана.

Цей устав точніше зясує спосіб, в який новгородська св. Софія має виконувати поручений їй нагляд над мірами та вагами, а саме: князь віддає під опіку духовенства перевоззір новгородської міри, яким значковано (цеховано) нові мірові знаряди, за що брало духовенство оплату: десять мішочків соли. Крім висше згаданих вичисляє устав ось такі нові міри, що були вживані у Новгороді: а) ф о р м и н а в і с к (скалви воцання), б) тягар до

¹⁾ Це сталося 1137. р.; громада прогнала Всеволода, а на стіл покликкала із Чернигова кн. Святослава Олеговича.

важення меду (пуд медовий), в) означений тягарець до важення золота та срібла (гривенька рублева), та вкінці г) іванський локоть, себто міру довжини.

В Новгороді цвила торгівля в ріжних галузях. Предметом оживленого торговельного життя були: скіри диких звірят, яких так багато було на наших землях, плоди землі, бжільний віск та мід із богатих пасік.

В заміну за це одержували наші купці заграничну мануфактуру, яку міряно іванським ліктем, якого зразок переховувався при церкві св. Івана, біля якої були славні торгові склади, т. з. Петрятин двірець¹⁾. З одержанням половини доходів із торгових ділань спадає на духовенство й городську управу обовязок опіки й удержання торговельних домів, а також церков. Духовенство має опікуватися катедральним храмом св. Софії, але також соцькі мають причинятися до її удержання. Городська управа перебирає нагляд старання про торгові дома на Петрятинім двірці, однак має давати звіт зі своєї праці Новгородському владиці та кождочасному князеві.

Передаючи доходи й обовязки церкві та городській управі, Всеволод строго заборонює своїм наслідникам, намісникам та боярам мішатися в ці справи й нарушувати церкву в її владі. Як санкцію уставу означає князь прилюдне викляття з престолу храма св. Софії та вичеркнення з синодику тих князів, які важилисяб нарушити духовенство в його правах. Одною із причин признання за духовенством частинного нагляду над правильністю мір і ваг мали бути надужиття боярів у завідуванні мірами та кривдження купців. Цим негідним поступованням вводили вони погані звичаї, а посторонні купці тратили довіря до нашої торгівлі. Могли бути великі промахи бояр, коли князь за нові надужиття грозить тепер карою, рівною карі смерти та розграбленням майна виновника на три частини, одну для катедри св. Софії, другу для церкви св. Івана, третю до городської каси. Також велику відвічальність поносив єпископ

¹⁾ „Петрятино дворище“ був це торговельний осередок — дільниця Новгороду, де находилися склади товарів і виробів промислу — тут було місце мірення, важення, торговельних судів та зібрань своїх і чужих купців.

якщоб він не перешкодив надужиттю. Очевидно князь скидає зі себе всяку відвічальність на майбутнє.

Насувається питання, чому I устав Всеволода говорить двічі про передачу догляду над мірами і вагами церкви. Бо боротьба о цю компетенцію від Володимира до Всеволода закінчилася відібранням церкви половини доходів та передачею другої половини городській управі. А що далі йшли змагання зовсім обмежити церкву у виконуванню цієї юрисдикції — то духовенство, бажаючи закріпити цю владу за собою, наводить різні аргументи за доцільністю розпорядку князя й мабуть пізніше вставляє цей додаток для скріплення своїх позицій. Однак і це не спинило світських у дальшому наступі на привілеї церкви, а обмеження доходів за міри і ваги йде швидким ходом далі.

Вже в II уставі з р. 1135 Всеволод при обнові церкви св. Івана призначає на удержання церкви дуже мало в порівнянні з попередніми привілеями, бо тільки в Новгород та Торжку доходи із оплат за саме лиш в а ж е н н я в о с к у. Одна половина цих доходів припадає церкві св. Спаса, а друга церкві св. Івана. З тих доходів дає церква плату своїм слугам.

Священники одержують означену платню—8 гривень срібла в рік, за що мають обов'язок відправляти щоденні богослуження в церкві св. Івана для купців, а в прибудованнях (на полатіх) церкви св. Захарія в неділю для всіх.

Д і я к о н о в и призначено 4 гривні срібла в рік з обов'язком помагати священникови в богослуженнях в церкві св. Івана в суботи і неділі.

Дяк одержував 3 гривні срібла, а сторожі також 3 гривні. Для заряду та опіки над торговими і купецькими домами й складами на Петрятинім дворці іменує Всеволод о к р е м у у п р а в у. До неї входять 3 старости від богатих Новгородців, тисяцький, як представник простолюдца, а від купців два старости. Про духовних устав вже не згадує; видно, що їх усунуто зовсім від управи торговельними справами. При тому забороняє князь мішатися у справи торговельних домів посадникови Мирославови¹⁾ та його наслідникам і всім

¹⁾ Був ним вдруге вибраний Мирослав Гюратинич, якого народ любив.

новгородським боярам. В цьому уставі¹⁾ нормує князь правило, згідно з яким можна було стати членом купецького товариства при церкві св. Івана. Членом ставав, хто вложив в Іванське товариство 50 гривень срібла в оборотний капітал; такий ставав купцем з правом насліддя, значить його потомки одержували назву „прадідного купця“ (купец пошлий).

Інші купці, які вкладають по 25 гривень срібла, не мають права до назви і привілеїв прадідного купця. В торговім домі при церкві св. Івана товари мають бути в ажені у притворі церкви у приявности двох Іванських старостів та двох прадідних купців. Звичайні купці не можуть бути Іванськими старостами та не можуть належати до комісії при важенню товарів. Також ніхто інший із Новгородців не має права важити товарів крім Іванських старостів, що відповідають за справедливе важення.

Визначаючи докладно оплату-таксу за важення товарів від поодиноких волостей Всеволод оставляє заповіт, що по його смерті мають боронити прав і привілеїв торгових домів св. Івана великий київський князь²⁾, який одержує із доходів за важення воску 25 гривень срібла в рік, новгородський владика, купецькі старости та купці, яким вкладає князь обовязок дбати також про всіх церковних людей, що були при церкві св. Івана. З цього бачимо, що духовенство втратило давні привілеї в заряді торговими домами, одержує ще маленькі визначені квоти із купецьких оплат та має тільки номінальну участь в управі купецькими складами, тільки з самого титулу їхнього поміщення біля церков.

В княжій добі біля кожного катедрального храму відбувалися щорічно брацькі обіди в день патрона церкви. Ці обіди були наче старохристиянськими агапами для протиставлення давним поганським пирам і забавам. Тому й Всеволод призначає на це святкування в день св. Івана Хрестителя.

¹⁾ Устав виданий без ради в часі переваги князя над' вічем, бо не призиває ні тисяцького, ні посадника міста, які в такий час були княжими урядниками.

²⁾ Натяк на залежність Новгороду від Києва—у протиставленню до змагань віча, яке стреміло до самостійної республіки.

патрона торгових домів, 25 гривен срібла із доходів за важення воску. Відсвяткуванням цього празника мали зайнятися купецькі старости та купці, а для церкви мали доставити 70 свічок, кадило й ладан. Такий празник мала попередити Служба Божа, відправлена новгородським владикою, що доставав за це 1 гривню срібла із торгових домів. Празник відбувався три дні та був мабуть злучений з поминками за померших членів купецького товариства. Другого дня правив богослуження в монастирській церкві св. Юрія архимандрит за оплатою $\frac{1}{2}$ гривні срібла, а на третій день ігумен монастиря св. Антонія в церкві Пр. Богородиці також за оплатою $\frac{1}{2}$ гривні срібла. Духовенство одержує вже точно означені оплати за відправу богослужень, але втратило великі доходи із торговельних домів. Всежтаки Всеволод, навіязуючи до традиції попередніх часів, покликуються на давні привілеї церкви і признає цим уставом духовенству осібну плату від купців, по ш л и н у, рід податку.

Цей устав Всеволода безумовно був даний для унормування нових умовин витворених при торговельних домах Новгороду. Тому він та слідуєчий устав Святослава обговорюють головню справи, що відносяться до торгових складів і домів, розділ доходів, управу цією дільницею, нагляд над мірами і вагами та інші купецькі справи. Вправді устав не згадує про прочу юрисдикцію церкви, однак із цього не можна заключати, начеб у кілька років по видачі і уставу духовенство мало втратити всі привілеї. Тут розходилося передусім, кому мають припадати великі доходи із Новгородської торговиці, які збирають купецькі товариства, але проча юрисдикція (для світських неважна) релігійно-морального характеру остає при церкві. Це видно із закінчення уставу, де князь ще раз пригадує купецьким старостам і купцям їх обовязки у дбанню про цілість і нагляд над купецькими домами та догляд за порядком, щоби в церкві св. Івана не держали ніяких товарів; це останнє мало на увазі не допустити до знеславлення храмів купцями ріжних народностей, яких доволі бувало в Новгороді. В „рекомпензату“ за втрачені доходи одержує духовенство церкви св. Івана повне удержання та опіку купецьких старостів. Змагання з купецькими кругами за

нагляд над мірами й вагами та звязаними з тим доходами включно закінчилися для духовенства певною невдачею, що впрочім було цілком природним, бо се наскрізь світська ділянка суспільно-економічного характеру. Видно це в двох останніх церковних уставах — Святослава і Ротислава Смоленського, в яких не стрічаємо вже навіть згадки про ці давні привілеї церкви. Устав Ростислава навіть при оснуванні нової владичої катедри в торговельнім Смоленську і при наданню церкві іншої духовної юрисдикції не згадує ні словом про нагляд над мірами і вагами.

В нашій праці доходимо до ось яких вислідів:

1) Зміст церковних уставів XI і XII в. дає нам можливість витворити собі виразний образ церковного судівництва княжої доби, якого компетенція є доволі широка.

2) Основою церковного судівництва були в нас византійські правні кодекси, однак не стрічаємо невідільного їх наслідування, бо на наше церковне судівництво замітний вплив західних правних джерел; ці впливи йшли шляхом купецьких і торговельних зносин.

3) Злиття впливів двох світів, сходу і заходу, з місцевими звичаями та обичаями витворюють наш своєрідний *status iudicandi ecclesiae*.

4) Духовенство дуже гарно вивязується зі своїх судейських завдань, а їхня широка юрисдикція сприяє відносно швидкому поширенню християнства в масах населення нашої держави.

5) Великі доходи із торгових осередків Київської Держави стають причиною посягання світських на давні привілеї церкви, яка є безсилою цьому опертися з уваги на швидкий зріст влади віча.

6) Церква тратить поволи одну компетенцію за другою, а головне змагання проти судової юрисдикції духовних іде в напрямі повного позбавлення їх великих доходів зі судових та других оплат.

7) Завдяки упадкові давньої влади князя землі церква тратить давні привілеї, обмежується її судейська річева та особова юрисдикція, а оставляються тільки справи мораль-

но-релігійного характеру; з ряду церковних людей виходить цілий ряд фізичних та правних осіб.

8) Наче в заміну за втрачені доходи одержує церква вже в уставі Ростислава Мстиславича (2. пол. XII в.) перші земельні наділи, що стають завязком пізніших церковних дібр, а духовенство задержує лиш давну традиційну десятину на своє удержання.
